

ئىستېتىكا

ديالېكتىكى ئەخلاق و زانست

سمكۆ محەمەد

(۲ - ۲)

ئىستېتىكا دەك چەمكىتىكى فەلسەفى بۆ دابەشكردنى شتە بچووك و گەورەكان و دۆزىنەوہى ئەو نەپىنىيانەيە كە بەچارى ئاسايى و بەبىئ ھۆشيارى نابىنرېن كە لە سروشتدا كارى پى دەكرىت، بەو پىيەي كە ھەموو ماناكانى جوانى لەيەك كات و لەيەك تىگەيشتندا پىگەوہننن، ھەر يەك لەوانە لەكۆننىكىستى خۇيدا جىگەي بووہتەوہ، ئەم بىرۆكەيە لەسەر دەستى ئەفلاتون لەنئو عەقۇدا كارى لەسەر كراوہ كە بەشىكى تىگەيشتەكە تىروانىنى مېتافىزىكى بوو بۆ ئىستېتىكا، واتە لە پووى پوحييەوہ تەماشاي شتە جوانەكانى سروشت كراوہ و لەلايەكى تىرشەوہ پىوہندى بەخودەوہ ھەبووہ، ئەفلاتون بەدوای فيكرى جوانى و لەنئو بووندا بۆ بزواندى ھەستەكان دەگەرا و پشتى بە جوانى ئايدىاليستى بەستبوو كە ئىدراكە، (فەزىلەت)، واتە چاكەكارى كە وەزىفەي ئىنسانە و ھەك پەگەزىكى ئەخلاقى كە پەنگدانەوہى بەسەر زەوى و سروشتەوہ دەبىت و بەشىكىشە لە كردهوہى ئىستېتىكى.

ئەرسىتۆ لەدوای ئەو ھات و گرنكى بەم چەمكە دا و فەلسەفەي بە ئاراستەيەكى دىكەدا برد، ئەو كۆتايى بەو بىرۆكەيە ھىنا كە ئەپستراكتە، ئەم بىرکردنەوہيەي گواستەوہ لە جوانى ئەپستراكتەوہ بۆ ھونەرە جوانەكان و لە كىتپى (ھونەرى شىعر) ئاماژەي بە شىعەرىش داوہ كە جۆرىكە لە جوانى، لە كاتىكدا پىشتەر ئەفلاتون ھەم ھەلوپىستى لەبارەي شاعىر ھەبوو و ھەم شىعەرى لە كۆمارەكەي خۇيدا شاربەدەر كىردبوو، لە بەرانبەرەدا تىورى ئەرسىتۆ ئەوہبوو كە ئەدەب ھەك جۆرىكە جوانى كە لە سروشتدا ھەيە و بەيەك يەكسان نابن، كە ئەم بابەتە لە بەشىكى دىكەدا بەفراوانتر باسى دەكەين، ھەروەك ئەوہى لۆژىكى خەيالى ھونەرى بەرانبەر ئىدراكى ھەستەكى پراگرتووہ كە لە پىگەي ئەزمونەوہ ھاتووہ، ھەر ئەم دەستاودەست كىردنە بوو كە جوانى بۆ زانست و ئەدەب و گوتار گواستەوہ و ناوى نرا ئىستېتىكا.

كانت جگە لەوہى مەبەستى لە پەخنە

توماس هوبز

له فلهسهفه، ههروهه لاهو کتیبهدا جوانی له بهختهوهری و چاکه و ههقیقهت داپراندووه. ئەم تیپوانینهی له دههکهوتنی جوانیهوه بو هاتووه که دهبی بهبی بهرزهوهندی و قازانج بیته، ئەمه بهشیکه لهو سهربهخوییهی که لهنتوان گشتی و تایبهتدا بهرانبهر ئیستیتیکا ههبووه، له بهرانبهر ئەم چهمهکهدا برپوایهکی جیاوازی تهنیای ههیه که دهیکات بهدوو بهشوه و له یهکدییان جیا دهکاتهوه، بهشیکیان بهبابته و بهشهکهی دیکه بهشکو و ههیهتهوه وهک ئایدیایهکی هونهری نهک عهقلانی، چونکه پیی وابوو که ئیستیتیکا وهک بابهتیکه هونهری، خو بهدیارخستنه و به زمان پیناسه ناکریت. «شیلهر له نامهکانیدا لهبارهی پهروهدهی ئیستیتیکیهوه بو ئینسان که لهژیر کاریگهری کانت نووسیویهتی، ههولیکه زۆر گرنگی بو گهپانهوهی بنیادی شارستانی داوه، له پینگهی ئەو هیزه نازادکراوانهی که وهزیفهی ئیستیتیکیان وهگرتهوه، کاریگهری فلهسهفه

ناوهزۆکهکهی پهخنه بووه له میژوو و عهقلانییهت، به پرویهکی دیکهدا ئەوهیه فلهسهفه دهبی چۆن حوکم بکات، ئەمه ئەو دۆخهیه که مادام (سۆسه - حدس) یک نییه، بۆیه لهپیناوه دۆخهکهدا کتیبی پهخنهیی بهناوونیشانی (نقد ملکه الحکم)، واته (پهخنهیی بههرهیی حوکمداری)یه، به مانایهک له ماناکان پهخنه جوانیه، به مانایهکی تر جیاوازی لهنتوان ههردوو پینگهی نمایش و حالتهی حوکم دهکات که وهک کردهیهکی هیومانیهستی پیوهندییان به ئیستیتیکاوه ههیه، لهلایهکی تریشهوه له چند ههلقهیهکدا و بهچهند شیوهیهک له پینگهی پهخنهوه، کیشهی جوانی چارهسهه کردووه که له چوارچێوهی عهقلی ئینسانیدا بووه و سهربهخوییهکی تهواوی به زانستی جوانی داوه که یهکێک له گهورهترین جوانیناسه کلاسیکیه ئەلمانهکان ناسراوه، بهتایبهتی له کتیبی (پهخنه له عهقلی پراکتیکی)، پهخنهیی میتودی بهکارهیناوه و دواتریش پهخنه له عهقلی پراکتیکی دهگریت، ئەو عهقلهیی که ههموو شتیکی کرد به ئایدیالی سیاسی، ئەو وهک فهیلهسوفیکی مۆدیرن که برپوای به ئەزمونگهری خود ههبووه.

لهو کتیبه بهناوبانگهدا ئەوهندهی باسی حوکمی دههکراری جوانی له خودی سروشتیدا کردووه، یان لهسهه کاری هونهری که گریدراوی ئەخلاقه، ئەوهنده باسی لاسایی هونهری نهکردووه، بو نمونه هونهر و ئەفسانه که بهشیکن له میژووی ئەدهب و فلهسهفه، باسی جوانیناسین و کیشهی ویستی ئینسانن، بۆیه ئیستیتیکا له پووی حوکمی عهقلهوه بهمانای وشهیی ئەخلاقه جوانی دیت که ئینگلیزییهکهی (kalon) ه، لیرهویه که کانت ئەوهنده باسی ههقیقهتی پههای نهکردووه که بهشیکه

شیلەر بۆ ئیستیتیکا، به تاییه تی له پښگه ی دور و وه زیفه ی ئیستیتیکا و هونهری په خنه یی له سه ر ناره زایه تی به رانه ر نه و دۆخه دیفاکتویه ی که سه پینراوه و جیکه وته بووه، بووه به موژده یه ک بۆ دواپوژی ئینسان» (۱۳).

(کانت) به هۆی عه قله وه حوکمی به سه ر دوو به شدا کردوه، نه ویش له پښگه ی پیناسه کردنییه وه دابه شی کردوون، له ویشه وه باس له لیکۆلینه وه ی گشتی و حوکمی تیپامانی کردوه، هه ر نه و حوکمه شه بۆ جوانی هه یه تی که گریدراوی خود و بابه ته، خود وه ک کاره کتاریکی خۆ نه زمونکه ر، بابه تیش وه ک کایه ی جیاواز له په یوه ند به خوده وه، چونکه هه یچ بابه تیک نییه پیوه ندی به خوده وه نه بیته، مه گه ر خودیک هه لگری نه و نه خلاق و خه یال و چیرزه نه بیته که بابه ت خولقاندوویه تی، به و مانایه ی خودیک له ده ره وه ی لپرسراویتی موماره سه ی ژیان بکات و پرسیار بکات، یان خودیکی بۆهیمی بژی، وه ک بۆهیمییه کانی ژاپۆن، یان نه و په وته نوئییه ی که له پوژئاوا سه ری هه لداوه و شیوه یه کن له په وته نه ده بی و هونه رییه کانی به ر له پښانس، چونکه مرۆف بۆ خوار ناستی مرۆیی داده به زیت و به بریقوباق دایده پویشیت، نه م حالته له دوا ی هاتنی جیهانگه رای و تیکشکاندن به هاکانی به شه رییه ت له پښگه ی ته کنۆلۆژیاوه به ره م هاتووه و ده رکه وتووه، بۆیه هه یچ نه لته رناتیفیکیشی بۆ که پانه وه ی به ها ئینسانیه کانی ژیان نییه، نه م شیوه بۆهیمییه ته شیوازیکی دیکه ی سه ره لدانی یاخه گه رتیه که به ر له هه ر شتیک، دژ به و فه زا نااساییه ی که دنیا ی سیستمی سه رمایه داری نوئ بۆ به بازگانیکردنی هه موو شته کان به خودی مرۆفیشه وه دروستی کردوون.

له باره ی حوکمی جوانی به سه ر سروشت و بابه تدا، پنتیک هه یه بۆ گواسته وه ی بنچینه یی

له به رانه ر زانسته کۆمه لایه تیه کاندای له ناستی ئینسانیش، لیره دا دوورکه وتنه وه ی هه وه س له چیرژی خود نه زمونکردنی گشتی و چالاککردنی حوکمی ئیستیتیکی، مه سه له یه کی نه خلاقیه له هه ناوی فه لسه فه دا ماوه ته وه، نه ک چیرژ که له شوینیکدا جیاوازی له نیوان جوانی و گه وه یی بکات و به مانای هیزی دینامیکی و گریدانی به لۆژیکه وه، «گفتوگۆکردن له گه ل جیهانه کی دیکه و جیهانی نه وانی تر له باره ی نه خلاقه وه، حوکمیکی به به هایه که له هه وه سی خوده وه ده رده چیت، نه مه مومکین نییه به سه لمینریت که ئایا نه م حوکمه راسته، یان درۆ، بۆ نمونه چون ده توانین سنووری نه و ی تر به زینین که نه خلاقیاتیکی تیکچووه، یان نه گه ر هه ره شه کردن بیته، یان که سه که حه زی به نازاردانیکی سه ی هه بیته بۆ به رانه ره که ی، له کاتیکدا ده مانه وی ده رگای گفتوگۆ له گه ل تاییه تمه ندی نه وانی تر بکه ینه وه، بۆیه نه مانه هه ر نه وکاته نه ده توانن خۆیان مه حرووم بکه ن و نه ده توانن به رگری له خۆیان بکه ن، له کاتیکدا له باری نه خلاقیه وه شه عووری هونه ره ندیش بریندار ده کن» (۱۵).

هانا ئاریندت پیی وایه کتیبی (په خنه ی به ره ی حوکمی کانت، به شیکی کتیه که بریتیه له په خنه ی حوکمی جوانی، چونکه به ره مه دارترین بنه ما بۆ بنیادنانی تیوری حوکمی سیاسی، دیدی بینه ری حوکمه ده ره، چونکه گرنگی به جیهانی دیارده کان ده دات و خالی ده ستپیکی خۆی به هیزی زه وقه له سه ر به ره مه ئیستیتیکیه کان، وه ک هیزیک له هیزه کانی سوپیکته و کۆنکریت و به رجه سه ته بووه کانه، هه ره ها پیی وایه حوکمی جوانیناسی ته نیا له پښگه ی نه زمونکردنی شتیکی به شه کی تا قیکارییه وه ده توانی له هه لگریکی یونیفرسالی جوانی تیگات، به م شیوه یه له کاتی پووبه پووبونه وه م له گه ل گولیک،

یان دیمه نیککی ناوازه، یان تابلۆیه کی تایبه تیدا، ده توانم بلایم نموننه یه کی جوانییه، ئەمه خاوه نی په وایی نموننه ی تا قیکارییه کانه .

ئیدراکی هسته کی له وینه ی زه مهنی شوینه وه دیاریکراوه، ئەمه خویندنه وه یه کی ئەحکامی هه لواسراوه که گریدراوی چێژی نیستیتیکییی به خود، جیاوازی له نیوان به ره می هونه ری و زانست، جیاوازی نیوان جه وه ری حوکم له کاری هونه ریدا نییه، به لکوو له سه ر حوکمی که ده رکاروی نیستیتیکییی که له خوده وه بۆ سروشت و له سه ر کاری هونه ریییه، ده سته وتی حوکمیش سیفه تیکی خودییه به رانبه ر به بابته، حوکم له لای کانت گریدراوی نیوان خود و بابته و چێژیش له بینین و بیستن و هسته وه ره کانی دیکه یه به سه ر بابته وه .

کانت ئەم جه وه ره دابه شی سه ر چند له حزه یه ک ده کات، «له حزه ی یه که م حوکمی چێژه به پێی که یف و سه فا که ئەمه جیاوازییه، ئەگه ر شتیک جوان بیته، یه که م ئامازه ش بۆ ویناکه له رێگه ی خه یالی خود و شعور به چێژ و ئازاره وه هه یه . له حزه ی دووه م حوکمی تری جوانییه که پێوه ندی به تاکه وه هه یه، تاک حیکه تیکی تایبه تی هه یه و به پێچه وانه وه جوانیش که حوکمی تاکه به سه ر ئەوانی تره وه، وه خنیک تاک به شتیک ده لیت جوانه، پێی وایه که گشت له گه ل ئەودا رێکه وتوون، له کاتیکدا ئەمه راست نییه، به پێچه وانه وه جوانی بۆ تاک نییه، به لکوو بۆ گشته به بی به کارهینانی تپوانینی عه قلی که مانای پشت به ستن به حوکمی جوانی له سه ر چه مکه کانی بنچینه ی جیگیر و پێوه ری په ها، له حزه ی سیهه میش پێوه ندی به ویناکردنی عه قلییه وه هه یه» (١٦).

ئهو سن چرکه ساته سایکلۆژییه که مه سه له ی

چێژه که به لای که سی تاکه وه وه ک نموننه یه کی نااسایی نیو کۆمه لگه، به تایبه تی ئەو که یف و سه فایه ی که کۆمه لگه ی زال به سه ر تاکدا ده یسه پینتی و ده یچه پینتی و که سیکی ناته واوی لئ به ره م دیت و ده یکاته که سیکی ئەخلاق، له حزه ی دووه م مه سه له ی تاکه گه راییه به سه ر ئەو شتانه ی که تاک به لایه وه جوانه و به لای کۆمه لگه وه ناشیرین، یان به ها، ئەوه ی له حزه ی سیهه مه عه قله که ئەم بابته گرنگییه کی له ویدایه عه قل له رۆژه لات ته نیا پشت به جوانی نابسته تیته، به لکوو پشت به توانایی ئەوانی دیکه و به مه سه له ی ئابووری ده به سته تیته، هه ره ک چۆن له رۆژئاواش له په نای عه قل و لۆژیک، جوانی وه ک پێوه ره بنچینییه کان وه رگیراوه، ته نیا بۆ که فه ری که ره سته پێویستییه کانی ش، چونکه ده ره که وتووه جوانی زامنی کۆمه لایه تی بۆ چێژه ره رگرتن له موفره ده کانی ژیان و گریدانی به عه قله وه، عه قلیش به ئەخلاقه وه، ئەمه دیارده یه کی شازه و مومکین نییه له رێگه ی هونه ره جوانه کانه وه، که سیکی هونه ره مند، یان عه قله ندیک له پینا و جوانی حوکمی عه قل به کاره پینتیته، بۆیه ئەم چرکه یه مه حالیککی فه ره نگییه به ره له وه ی کۆمه لایه تی و ئابووری بیته، چونکه پێوه ره کۆمه لایه تییه کی ئابورییه نه ک نیستیتیکی، به لام هه رگیز ئەخلاق نییه .

به پێی ئەو بنه ما یاساییانه جیاوازی له نیوان هونه ر و زانستدا بیته، هونه ر بلیمه تییه و زانستیش به ره می تیگه یشتنه، هونه ر و کاری هونه ری بریتین له ئازادی و ئەم ئازادییه ش له ده ره وه ی لۆژیک ویستیکی سنووردار نییه، به لام زانست بواریکی سنوورداری هه یه که زانستگه راییه حوکمی له سه ر ده کات، چونکه پشت به هاوکی شه ی پیکه اته کیمیاییه کان ده به سته تیته، یان ژماره ماتماتیکییه کان و لۆژیک و ... تاد. بندیتۆ

كروچي (۱۸۶۶-۱۹۵۲) خاوهنى تيوري نمونهى په هايه، له فلسفه كهيدا بابه تى زنده وهى مردوى هيكلى وه رگرتووه، هه روه ها له فيكووه ته واوى جوانيناسى پاره وى فلسفه هه يه كى تى خستووه ته پوو، كروچي چوار لق بؤ نيستيتيكا داده م زرينئ، له وانهش د اكه وتنى جيهانى گيانى ته واوى جوانيناسى. به رجه سته بوونى گيانى جوانى. تيوري جوانيناسى كروچه زور كاريگه رى خسته سهر هونه رى بؤرژواى و هيتانه وهى هوشه كى دژى نه و بؤچوونه بوو هونه ر وهك تيروانينيكى بئ به هره يى بئ، هه روه ها پاره وى ئاكاره كى نه وه يه، هه ولى شار دنه وهى بنچينه ي كومه لايه تى و سروشتى چينايه تى و دابونه ريتى ئاكاربيانه ده دا.

كروچي به گشت تيوره كلاسيكيه كاندا پاده پريت له په كخستنى نيوان هونه ر و چيژ، يان به رژه وه نديخوازيده، ئيتر ده لئين په نكه نه و شيويه بيت كه تابلوكه به خوشه ويست بؤمان وينا ده كات، دواتر په نكه له دلماندا هه ندي بيره وه رى جوان بوروژيئت، وه لئ له گه ل نه وه دا په نكه تابلوكه له خويدا له پووى هونه رييه وه ناشيرين بيت، نهك نه وهى له لايه كى ديكه وه پيگرى بكات له وهى تابلوكه له پووى هونه رييه وه جوان بيت، له گه ل نه وه دا، له هه مان كاتدا وينه ي ديمه نيك بيت له سهر ناخ قورس و گران بيت، چونكه كروچي نكولى له وه ناكات كه گرنگيپيدانه كرده ييه كانمان، به و هه موو خوشى و ئازارانه وه هاوپره وتين، هه نديك جاريش له گه ل نه و گرنگيپيدانه نيستيتيكيه كانماندا ئاويته ده بن، وه لئ له گه ل وته يه دا جووت نابيت كه چيژوه رگرتن بريتييه له جه وه رى گرنگيپيدان به نيستيتيكا» (۱۷).

كروچه دوو كتيبى گرنگى له سهر نه م بابه ته نووسيوه، كتيبى يه كه م (زانستى گشتى

ماناكان) سالى (۱۹۰۲) كتيبى دووهم (كو زانستى نيستيتيكا) سالى ۱۹۱۱ نووسيوه، له هه ردوو توؤينه وه نيستيتيكيه كه دا، باسى له چالاكى پوحى و وينه ي پوحى كردووه كه بريتين له وينه ي زانست و وينه ي كار، هه ردووكيان ئاماژن بؤ نه و معريفه مروييه ي كه خه يال و زانين له ريگه ي هزره وه زانينى تاكايه تى به ره م دينن.

كروچي له كتيبى كو زانستى نيستيتيكا پرسياړيكى له چييه تى هونه ر بؤ چيژ و هه وه س هه يه، ده لئيت «دياره هونه ر بريتييه له بينين fantome، ئيتر ليړه وه نه وه هه ر كه س چيژ له هونه ر وه ربرگريت، چاو ده خاته سهر نه و لايه نه ي هونه ر مهنه د په نجه ي بؤ پاده كيشت، بؤ نه وهى له و ده لاقه يه وه ته ماشا بكات كه هونه ر مهنه د بؤى ئاماده كردووه، به هه ولى نه وهى كه نه و وينه يه دووباره له خويدا دروست بكاته وه» (۱۸).

به و مانايه بيت كروچي ته ماشا و بينين ليك جودا ده كات وه، چونكه هونه رى واقيعى بريتييه له حاله تى فيزيكى، يان پووداوپكى سروشتى وهك هه ره سى به فر و شيئتوونى ئوقيانوس و پووبار و ده ريا كه حاله تى ئاناسايى سروشتين و زور مه ترسيدارن، وهك تسؤنامى، هه روه ها تيكچوونى كه شوه واو، له وه ش خرابتر تيكچوونى كاره با، نه مه نه و فه زايه ده خولقينيئ كه چيژبه خشه، به تايبه تى پرسياړكردن له نه فسوونى نه ده ب، يان هونه ريك كه ئينسان له مانا و به ره مه يتاننى نه و هونه ره تيناگات، ئيمه بؤيه (كروچي) مان وه رگرتووه، «چونكه مه زنترين شيكه ره وهى نيستيتيكا يه وهك زانست و پيى وايه كارى هونه رى پؤمانسى، يان ئيلهاميكى تايبه ته، نه مه يه كه مين ستايلى مه عريفيه كه داروينيه كان كه لكيان لئ وه رگرتووه، چونكه تيوري نه زموونى

ئەدەبىي گەشە دەكات، بەو پىيەي كە ئىنسان بە مەسىرەي ژيان گەشە دەكات و پەخنەگر و تىۋرىستىنى ئەدەبىي پەيدا دەبن» (۱۹).
 واقىيەتكى ھەمىشە بىنراو بۆ چىژوهرگرتن ھەيە، ئەو مانايەي ۋەرگرتوۋە كە ھەر شتىك، يان بزواندىكى جەستە بە ئاراستەي خۇشى، واتە چىژوهرگرتنە، ئەگەر چىژەكە لە پىگەي نووسىن و خوڭدەنەۋەش بىت، بەلام پىچەۋانەكەشى راستە كە پەنگە ھەندىك جار خۇنەزمون كىردن بە ويستىكەۋە كە ساىكۆلۇژيا، يان جەستە گەرەكەيە، لەبەرچاۋبىگرىن ئەۋىش چىژىك دەبەخشىت، بە پىچەۋانەۋەي ھەموو ئەمانەۋە كە نىگەتيفە و قبوۋلكرائىيە، پەنگە ھەندىك جار ئىنسان لە پىگەي چىژوهرگرتنەۋە چىژ ۋەربىگىت.

پەخنە و ھونەرى پەخنەي

پىۋەندى پەخنە و پەخنەگر لەگەل ھونەردا، پىۋەندىيەكى كۆمەلناسانەيە، لە ھەموو پىۋەكەۋە ئەو دەستگرتنەي ھونەرمەند بەسەر ھەموو شتەكاندا ھەيەتە، ئەو كىشانەيە كە لە ژيانى پۇژانەدا ئامادەن، ئەو كاتەي ھونەرمەند كار دەكات، دەبىي حىساب بۆ پىۋەرىك بىكات كە ھەم دەنگىيە و ھەم مانايە، چونكە وئىنە و وئىناكردن ھەۋلىكە بۆ جىاكردەۋەي واقىع لەگەل خەيال و جىاۋازىيەكانى بىينىن.

پەنگە چىژوهرگرتن لە جوانى بەشىك لە نامۇبىون بىت كە تا ئىستا ئىمە لەژىر كارىگەرى فەلسەفەي ئەخلاقى جوانىداين و لە ئەخلاقى ئىنسانى دوور كەۋتوۋىنەتەۋە كە نامۇبىون چ ۋەك ئەۋەي فرۆيد باسى دەكات، ۋەك حالەتى ساىكۆلۇژى «ھەر بەرھەمىكى ھونەرى كەم تا زۇر پەخنەيەكە لە ژيان، ھەۋلىكە بۆ پزگاركردىنى ژيان لە پشىۋى،

لۇژىكتىر و پۇشنتىر، ئەگەرچى نەك پوختەتر كىردىنەتى، بەبى ئەم ھەستە كە جىهان ھەر جارئ (ون گوگ) واتەنى بە (بەرنامەيەك كە پىادە نەكرا) پەنگە ھىچ توانايىەك بۆ ئەفراندىنى ھونەرى بوونى نەبى» (۲۰).

پەنگە ھونەرىش لەم سۆنگەيەۋە بىت و ئەگەرى كراۋە بەكار بەئىت، ئەگەر پىۋەندى بە واقىعەۋە نەبى، كارەكە نىگەتيف دەرىچىت، واتە ئەگەر فىلمىك لەبارەي جىنۇسايىد ئەنقالەۋە بەرھەمەت واقىعيانە مامەلەي لەتەك جوگرافىا و مېژوۋى بابەتەكە نەكرد، ئەۋە لە دەرەۋەي مانايە، يان بەو مانايەي كە مافى ئەو كارەكتەرانەي فەرامۇش كىردوۋە كە كارەكتەرى چالاک و بەشداربوونە لەۋ بابەتە ھەستىارە، لەحالئىكدا لايەنىكى گىرنگى ھونەر پەخنەيە لە واقىع كە پەتكردەۋەي ھەموو ئەۋ بەرھەمانەيە كە جىهانى واقىعى ۋەك كەرەستەي زىندو بەكارى دەھىنەت، ئەمە بەشىكى لىكدانەۋەي ماتىريالى و بەشەكەي دىكەي لىكدانەۋەي ساىكۆلۇژىيە. چ ۋەك ئەۋەي ماركس باسى دەكات لەكايەي ئابوورىدا، ۋەختىك كرىكار ۋەك تاكىكى چالاک بەھۆي بەرھەمەند نەبوونى بە بەرھەمى كارى خۆي، نامۇيە بەۋ ژيانەي كە چىنى سەرمايەدار گوزەرانى تىدا دەكات و پەگورپىشەي مەملانىكەش لىرەۋە دەست پى دەكات، لە ھەردوۋ بارەكەدا خود كە نامۇ دەبىت، يان بەھۆي سەرمايەگوزارى و بەكالكردىنى ئىنسانەۋەيە، يان ئەۋەتا مەملانىي ساىكۆلۇژىيەي كۆمەلگەي بەسەردا دەسەپىنرەت كە ويستى خۆي نىيە، لىرەدا جوانى نامۇبوونى ئىنسان لەۋ پىۋەندىيەدا دەبىنرەت كە خود، يان تاكى چالاک لەسايەي ھوكمى زۆرىنە و ھوكمى سىستەمدا، ناچار بە ئەمرى واقىع دەبىت، بەلام ئەمە ماناي ئەۋە نىيە كە

مارکس هه موو دیارده و بابه ته کانی دیکه ی به نابورییه وه گزیدابیت و کیشهی سته می میلی و نه ده بی ناواقیعی پشتگوئ خستبیت، به پیچه وانه وه له باره ی مه سه له ی هونه ر و نه ده ب و په یوه ست به جوانیناسییه وه که له لای نه و به شی زوری کیشه کان که له فه لسه فه دا بووه ته گری، بابه تییه نه ک خودی، «مارکس جوانی له ماتریالیزمی نابورییدا گزکردووه ته وه که له پووی ناوهرۆکه وه بنچینه یه بۆ جوانی، چونکه نه م گزییه بوونیکی بابه تییه نه ک خودی» (۲۱).

نه مه مانای نه وه یه که چالاکسی له بابه تی به رده و امادیه و به ره و پنتیکی جیگیر ده پوات، له کاتییدا هه موو نه و بابه تانه ی که ناراسته ی بیر و هوش و تیروانینمان ده گورپت، نه وه ماناکانی ده ره وه ی جوانییه بۆ پووداوه کان، چونکه پووداوه کان له بووندا شتیکی ده گمه ن نین، تا نامانچ له گزپینی پووداوا ده کرده نی بیسه لمینئ پیکهاته ماتریالییه کان له یه ک په گزه وه هاتوون که به ره مهاتووی بوونه، له حالیکدا من پیم وایه که جوانی هه ندیک جار له ده ره وه ی گورانی ماتریاله، مه به ستم له پیوه ندی سیکی ئینسانه له گه ل خودی ئینسان که پارچه یه کی دیکه یه له خوئی، یان له گه ل په گزه کانی تر، نه و پیوه نندیانه ی که شیوه زاری ژانی جه سته ی له گه ل خوئی هه لگرتووه، به و پییه ی که فرۆید سیکی وه ک حاله تیکی ماسوشی بۆ جه سته دۆزیوه ته وه، راستییه که شی هه روایه، که نه مه ش ریژه ییه، چونکه هه موو په گزه زیک ژن، یان پیاو، له و حاله ته دا ناژی بۆ نه وه ی چیژ له خوئی و جوانییه کانی ژیان وه ربگریت، به لکوو به شیکی زوری کرده ی ته و اوکردن و پیوستییه کانی ژیانی کومه لایه تییه .

په خنه و خویندنه وه ی بابه ته هونه رییه کانی شیوه کاری که پیوه نندیان به خودیکی

چالاکه وه هیه، له ویوه ده رده که ویت که په یکه ر و وینه ی میژووی بۆ خوداکان کراوه و به سایکلۆژیا و زانستی میژووییه وه گری دراوه که وه ک کومه لیک یه که ی هونه ری پیناسه کراون، یان نه وه ی که نه فسانه و چیپۆکه ئایینییه کان پشتگیریان کردووه، نه مه به شیکی دیکه ی چیپۆکی ئیستیتیکیه بۆ میژوو که هونه ر که لکی لی وه رگرتووه، یان لانی که م دۆزینه وه ی نه ئینییه کانی سروشته .

نه م بابه ته به هوی نه وه ی به ر له پینسانس وه ک گرنگترین کیشهی نازادی و پینشکه وتن بوو بۆ له ناوبردنی نه خوئی دواکه وتنی کومه لایه تی و فره نگی گشتی کومه لگه، به پاده یه ک که شه ی کرد، سوریا لیزی لی به ره م هات و دواچار بوو به په وتیکی په خنه ی فره نگی سیاسی، چونکه نه وان له ریگه ی نیشاندانی ناشیرینییه کانی ده سه لاتوه، ئیستیتیکیان کرد به په چه تیه ک بۆ په تکردنه وه ی هه موو ناشیرینییه کان که نه و کات سیستی کلپسا و قه شایه تی جله وی سته مکارییه که یان به ده سته وه گرتبوو، چونکه نه و سیستمه ی له پوژئاوا جیهانی به پیوه ده برد، پشتی له هه موو جوانییه کانی سروشت کردبوو، دنیا یه کی سه رزه مینی سته مکاری ده سته کردی به ره مهینابوو که بریتی بوو له جه نگی مه زه بی پرۆتستانی و کاسۆلیکی و جه نگی دژه نایدیۆلۆژییه کان و ئیستاش جه نگی ته کنۆلۆژیا، بۆیه په خنه گره کان له ریگه ی هونه ره وه په خنه یان له و دنیا ی سته مکارییه ده گرت .

پشتگوئ خستنی واقیعی له هونه ردا، نه وه نییه باس له نه بوون بگریت، یان باس له جیهانیکی نوئ بگریت و هه لچوونی ئینسانی دژ به و پووداوانه له به رچاو نه گیری، فره یی بیرکردنه وه له قوتابخانه هونه ری و نه ده بییه کان، به تاییه تی نه وانیه ی وه ک شوپشگپ خویان نمایش

کرد، گرنگیدان بوو به میراتی کولتوری ئینسانی که گه شه سندنه که ی له پووی پۆشنبیرییه وه به خۆرسک ته ماشا کراوه، قولبوونه وه له م نمونانه، گه پانه وهی به های سیمبۆلییه بو پابوردوو، که وابوو سرپینه وهی خود له م ساته دا بو سرپینه وهی شوناسی ئینسان نییه، به لکوو بو گه پانه وهی به های ئینسانیه وه ک کۆمه ل که لیروه جوانیه که ی دهرده که ویت.

(هیرید پید) په خنه گرگی شیوه کاری سه ده ی پابوردوو بوو، زور گرگی به ئیستیتیکا داوه و زۆریه ی کرده هونه رییه کانی به ههسته وه رییه وه گرگی داوه، به تاییه تی له لاساییکردنه وهی سروشت له ریگی شیوه کارییه وه، ئه و کتیبیکی هیه به ناوونیشانی (معنی الفن)، واته مانای هونه ر که لیکۆلینه وه یه کی فیکرییه و پتی وایه جوانی یه که یه کی پتوه ندییه له نپوان شته کان، ئه وانه ش که دهرکیان پت ده که ین له پووی ههسته وه رییه وه یه، پید ئه م تیزه ی به سه ر جوره کانی جوانی و ههستکردن به چیتژی جوانی پراکتیک کردوه، له ویشه وه دابه شی سه ر کۆمه لیک یه که ی جوراوجوری هونه ری کردوه، له وانه ش (ههستی جوانی و پیناسی جوانی و هونه ری بینین و ئایدیالی کلاسیک و جوانی هونه ره کان و شیوه و دهرپین و هارمۆنیای هونه ری و نهخشاندن و په گه زه کانی هونه ر و جوانی و جه وه ری جوانی)، بو هه ر یه ک له و یه کانه ش بیانویه کی بو پتوه ندی هونه ری میلی و کلاسیکی و میژووی هونه ر و کاری نه پستراکت و سروشتگه راییه ئیناوه ته وه، هاوکات مانایه کی تاییه تی بو ئیستیتیکا هیه. «جوانی شتیکه و ههستکردنی جوانی نه پستراکتی که پایه یه کی سه ره تایی چالاکی هونه رییه شتیکی تر، به بی هونه ر و پتوه ره هونه رییه کانیش ناکرگی باس له ئیستیتیکا بکریت، به و پییه ی ئه گه ر بو

ئه ده ب زمان پتوه ر بیت، ئه وه بو جوانیش هونه ر پتوه ره». (۲۲). به و مانایه ی ئه وه ی که هیه له سروشتدا جوانه و ئه وه ش که ئینسان پایه یه کی هونه ری پت ده به خشیت وه ک شیوه یه کی دیکه ی جوانی نه بینراوه.

باسیکی بنچینه یی ئادۆرنۆ جوانیناسییه (mimesis) که ده کرگی به لاسایی و لیکسووی، ته نانه ت نمایشکردنیش وه ربگپریت، ئه م چه مکه له تیوری په خنه گرانه ی ئادۆرنۆ، په هه ندی جوراوجور و تادوایی ئالۆز وه رده گرگی، لاسایی، یان په فتاری لاساییکه رانه به مانای لایه نی هاویه شی هونه ر، جادوو، یان خالی به رانه ری ئه قلی نامرازییه، به لای تیۆدۆر ئادۆرنۆوه (لاسایی و عه قلانییه ت دوو لایه نن، یان چرکه ساتی دانه پراوی به ره می هونه رییه که وه ک دیالیکتیکی نپوان جه وه ری میژوو و هونه ره، ئه وه ی که هونه ریکی دهریه ست، واته (ملتزم) به ره م دپن، زور جیاوازه له وه ی لاسایی ده کاته وه، چونکه لاساییکردنه وه هه لسوکه وته له گه ل فیکری ئه وی دیکه ی داهینه ر که لاساییکردنه وه ته نیا نمایشی بابه ت و فیکری پابوردوو، به لام به ستالیکی جیاواز، لاساییکه ران فاکته کان کورت ده که نه وه و له بری ئه وه پتویستی هونه ری ده پارین)، به و مانایه ی که لاساییکردنه وه به ره می هونه ری بو سه ر زمانیکی تر ده گۆرپیت که ته نیا گوتاری هونه ره که ده بیته مانای جیاواز، تا ئه و پاده یه ی که هونه ره مند له ئه نجامی پاییکردنه وه ی به ره میکی پابوردوو، له پووی سایکۆلۆژییه وه که سکی وه سواس و پاراپه و له پووی دهروونیه وه ناسروشتیه، ئه مه بو گوتاری ئاینیش وایه که هه ر یه که یان لاسایی ئه وی پیشووتری خوی کردوو ته وه.

«لقیک له ته فگه ره سیمبۆلیستی و جوانیه کانی سه ده ی نۆزده، هونه ر بو هونه ر بوو له بواری

ئەدەبىدا، بزوتتەۋە سىمبۆلىزم لە سالانى دەيەى ۱۸۴۰ى بەدواۋە، بۇ نازەزايەتى لە ھەمبەر كۆمەلگەى بۆرژوازى فەپەنسى سەرى ھەلدا، لەسەر توخم گەلىك ۋەك سەرنئىشەى درئىخايەن، تا بىزارىيون لە دنيا، ئەوئىش لەتپروانىنى سىمبۆلىستىيانە بوو بۆ شىعر ۋ ھونەر، داكۆكى دەكرد ۋ باۋەپى بە بەلىنى ئەخلاقى ھونەرەند ھەبوو، دروشمى پەرەپىدانى ئەم بزوتتەۋەىيە ۋتەيەكى بەناۋىيانكى ژان نىكۆلاس ئارتور پامبۇ (۱۸۵۴ - ۱۸۹۱) شاعىرى فەپەنسى بەتپىكدانى ھەمىشەىي ۋ چپ ۋ بەلگەدارى سەرچەم چەمك ۋ واتاكان، خۆى ۋەك چاۋدپىر ۋ بىنەرىك نىشان دا. (۲۳)، دواتر ھەر بزوتتەۋەكە خۆيان تىگەئىشتن ۋ ھەستى دژە نۆرمى ۋ بى بەلىنى ۋ بى ھىۋايى ۋ كۆتايى سەدە، نزيكايەتايان لەگەل بزوتتەۋەكانى دىكەدا نىشان دا، ئەمە بوۋە مايەى ھەژئەرى ھەستى كۆلتوورى ۋ دابپان لەگەل ۋ سوننەت شەقار شەقار دەبى، بۆيە پەخنەيان لەو پىچكەيە گرت ۋ لەنىوان ھونەر بۇ ھونەر ۋ ھونەر بۇ سىياسەت، پنتى ناۋەپراست ھەلبىژىرا كە دەبى ھونەر پىوانە بىرئى ۋ جگە لە ئىستىتىكا شوناسىكى تايبەت ۋەرىگىت، ئەوئىش گوتارى پشت ئەندىشەكانە كە لە تابلۇ ۋ شانتۇ ۋ موزىكدا ھەيە.

ئەم فەزايە بۇ بىرکردنەۋە كەسانى ۋەك شىكسپىر ۋ بتھۆفن بەرھەمىيان ھىنا، بىرۆكەكە بوۋە ھۆى بەرھەمىيانى ئازادى كار، ئازادى كارى ھونەرئىش تپەپاندنى ھونەر نىيە لە فىكر ۋ ئايدىۋلۇژىاي سىياسى ۋ كۆمەلەيەتى، چونكە ھونەرەند لە ژىنگەيەكى فىكرىدا خەياللى بەكاردەھىنئىت ۋ دەيكات بەماترىياللىكى فرەمانا ۋ دەربىرنى ھەقىقەتلىكى دىكەى ئەو دياردەيەى كە لە دەرەۋەى ھەقىقەتە باۋەكەيە، بەو پىيە بىت ھونەر ئەو كاتە دەست پى

دەكات كە لاسايىكردنەۋە كۆتايى پى دىت، چونكە لاسايىكردنەۋە ھونەرلىكى پاستەقىنە نىيە بەبى ئەۋەى ھونەرەند پى بزانى، بەلكوۋ دووبارەكردنەۋەى زاننىكى پابوردوۋە بە زمانىكى تر، يان بە پەنگىكى تر، بەلام پەنگە جىاۋازى لە واتاكاندا ھەبىت، ھەرۋەك ئەۋەى دووبارە بوونەۋەى مپژوو لە واقىعدا يەككىكە لە ھۆكارەكانى سروشتى مرؤف، خۇ بەپالەوان كردنى مرؤف لەنىو سروشست ۋ كارىگەرى دەۋرۋەر، ئەو ھۆكارانەن كە بە ناچار جارىكى تر ئىنسان خۇى تپدا ئەزمون دەكاتەۋە، ئەۋەى كە لە مندالىدا جوانە ۋ خولايەكە بۇ بەدەستەيتانى ئەو خەياللى ھەيە، لە گەرەبووندا دووبارەكردنەۋەى ئەو ھەزەيە بۇ پىكردنەۋەى وىستە غەرىزىيەكان كە جارىكى تر نايىبىنئىتەۋە، واتە ھەموو ئەو ھەز ۋ خەياللى كە لە مندالىيەۋە ھەبوۋە، لە گەرەبووندا دەكۆزىت.

دەستۆفسىكى دەلى (ئەۋەى دنيا پزگار دەكات فەلسەفەى جوانىيە)، ئەۋەش كە لەبەرانبەر جوانى پىگر بوۋە، ئەۋەيە كە تا ئىستا ۋەك پىرسىكى دەستەبژىرى پۆشنىبرى ۋ سىياسى مامەلەى لەگەل كراۋە، ئەمە ۋادەكات كە جىهان لە ئەنجامى دژەكان پزگارى نەبىت، چونكە پىگەى شۆپشكردن بەسەر ئەخلاقى باۋ ۋ ئايدىۋلۇژىاي باۋ ۋ دەسەلاتى باۋ بەگشتى، تەنبا لە كىردارە سىحراۋىيە چاكەكارىيەكەيدا، فەلسەفە دەتوانىت ئىستىتىكا پراكتىك بكات.

«يەكەم پىسىار كە لەبارەى چىژى جوانىيەۋە پوۋبەپوومان دەبىتەۋە، ئەۋەيە كە سەرەتا لە كۆپۋە دەست پى بگەين ۋ بە چ ماترىياللىك، يان كىردارىك دەست پى بگەين، لەۋپۋە شوپن ۋەك سىگۆشە ۋ چوارگۆشە ۋ پىۋستى بەسەلماندن ھەيە كە لە زانستى ئەندازەبىدا ھەيە، يان

لهو پوهه كه پېوهندی به بوونی خوړ و نه ستیره
و دیارده کانی دیکه ی موگناتیسې و... تاد که
له فیزیا دا هیه؟، نه مانه له م جیهانه دا گرنگی
به بوون ددهن، په نکه نه سلې بابه ته کان له
دیارده ناسی موگناتیسیدا بیت، به جیگای نه و
شته ی که نيمه به یانی ده که یین، به لام له
چوارچپوهی فله سه فه شدا ده شیت گومان له و
بوونه بکه یین، بو نموونه له پووی سایکو لوزییه وه
له مه زه بی پوحی له پووی پراکتیکیه وه، نایا
ده توانین پرسیار له بوونی ده روونی بکه یین؟،
یان بو کایناتی خودی که ماتریالی نییه،
هه روه که نه وهی پرسیار له لاهووت بکه یین که
نایا بوونی خودا چونه، نه و کاته ی شته کان له
سروشتدا هه ن» (٢٤).

(*) نه م کتیبه به ناوی (فله سه فه ی هونه ر-
فلسفه الفن)، له لایه ن (سامی الدوبی) یه وه کراوه
به عه ره بی، نه ک (فله سه فه ی هونه ر چیبه؟).
(پامان)

په راویز و سه رچاوه کان:

١٣ - تیری ٹیگلتون، له پولیسه وه بو پوستمؤدیر نیزم،
ده رباره ی نایدیولوژیای نیستیتیکا، وه رگیزانی:
پیشره و محمه د، ناوه ندی تویژینه وه ی هزی شهید
نارام، سالی ٢٠١٦، ل ١١٢.

١٤ - کمال بومنیر، جدل العقلانية في النظرية
النقدية لمدرسه فرانکفورت، منشورات الاختلاف،
٢٠١٠، ص ١٢٢.

١٥ - د. عقيل مهدي يوسف، الفكر الجمالي في
الفن، دار تاراس للطباعة والنشر، الطبعة الاولى،
٢٠١١، ص ٦٤.

١٦ - د. افراح لطفی عبدالله، نظریة كروتشة
الجمالية، دار التنوير للنشر، بیروت، ٢٠١١، ص ٨٤
و ٨٥.

١٧ - د. زهکریا ئیبراهیم، فله سه فه ی هونه ر
له فیکری هاوچه رخدا، وه رگیزانی دلیر میرزا،
بلاوکراوه کانی به پوهه براهی تی راکه یانندن و چاپ
و بلاوکردنه وه، وه زاره تی پو شنیبری هریمی
کوردستان، سلیمانی، سالی ٢٠١٢، ل ٦٤.

١٨ - د. عناد غزوان، التحليل النقدي والجمالي
للأدب، دار آفاق عربية للصحافة والنشر، بغداد،
١٩٨٥، ص ٢٥.

١٩ - مقداد حه مه سالح، سه رنجیک له سه ر
نیستیتیکا، بلاوکراوه کانی خانه ی چاپ و په خشی
رینما، سالی ٢٠١٣، ل ١١٨.

٢٠ - ا. بالاشوف، الجمال في التفسير الماركسي،
ترجمة يوسف حلاق، دار النشر دمشق، ١٩٦٨
ص ٤٨.

٢١ - هانز جيورج جادامير، تجلي الجميل و
مقالات اخرى، ترجمة ودراسة وشرح، د. سعيد
توفيق، المشروع القومي للترجمة، ١٩٩٧، ص ٣١٣.

٢٢ - ابندروث، هولتس، كوفلر، بنكوس، محاورات
مع جورج لوکاش، ترجمة الياس مرقص، دار
الطلیعة، بیروت، ١٩٨٧، ص ٢١.

٢٣ - جورج لوکاش، تحطيم العقل، الجزء الاول،
الظاهرة الدولية، تاريخ المانيا، شيلينغ، ترجمة الياس
مرقص، دار الحقيقة، بیروت، الطبعة الاولى، ١٩٨٠،
ص ١١٤.

٢٤ - هه مان سه رچاوه ی پيشوو.